

2. Foném jako základní jednotka fonologické roviny (Kopecký Kamil, Mgr. Ph.D.)

Obsah kapitoly

Text kapitoly

Cíle kapitoly

Cílem kapitoly je charakterizovat základní jednotky fonologické roviny - foném a alofony - v různých typech vztahů a realizací, ve kterých ve fonologickém systému existují.

Průvodce studiem

Vážený studující, v této kapitole získáte základní informace o nejdůležitějších pojmech fonetické/fonologické roviny jazyka. Zaměřte se zejména na tučně zvýrazněné části textu, které obsahují nejdůležitější informace, na kterých budeme stavět v dalších kapitolách našeho modulu.

Základní terminologie

Foném, alofon, základní a poziční varianta fonému, fakultativní a obligatorní jednotky, distinktivní funkce fonému, základní fonologické opozice, neutralizace protikladu hlásek, asimilace znělosti.

2.1 Vymezení termínu foném ↑

Základní jednotky fonologické roviny se označují jako **fonémy**. Názory na podstatu fonému se v průběhu rozvoje fonetiky a fonologie měnily a vyvíjely, vždy však v sobě zachovávaly důraz na distinktivní (rozlišovací) rysy, díky kterým fonémy umožňují rozlišovat význam. **Foném je tedy nejmenší jednotka jazyka, která nenesé význam, ale má schopnost význam rozlišit** (*pes-les*) - například odlišit jeden morfém (např. kořen) od druhého.

Jako foném tedy označujeme takový zvukový segment, který je v daném jazyce tak vázaný, že pouhá jeho záměna stačí k tomu, aby se změnila znaková jednotka, např. *lana, vada, rada, sada, řada, voda, vata, vana, vadu* atd. Ve srovnání s popisem hlásek je při popisu fonémů zvuková variabilita méně respektována: některé rozdíly mezi hláskami (tj. rozdíly, které je třeba dodržet při tvoření řeči) přestávají být na úrovni fonému podstatné, protože nejsou v jazyce využity pro rozlišení znakových jednotek.

Při porovnání obou popisů zjistíme, že určitý foném se v daném jazyce objevuje v podobě dvou (nebo více) hlásek. V češtině např. zřetelně rozlišíme přední dásňovou souhlásku [n] ve slově *lano* od zadopatrové souhlásky [ŋ] ve slovech *banka, kongo, ganga*; z hlediska výslovnosti je to rozdíl stejně výrazný, jako rozdíl mezi hláskami [t] a [k]. Záměnou hlásek [n] a [ŋ] však nevzniká v češtině podstatná změna znakové jednotky, a proto je hodnotíme jako **dvě varianty jednoho fonému**. Foneticky je [ŋ] výsledkem tzv. artikulační asimilace. Pojmy hláska a foném jsou v dialektické jednotě: foném poznáváme jen skrze jeho realizace - hlásky, hlásky však v řečovém proudu identifikujeme na základě jejich vztahu k fonému jako jednotce fonologického systému.

Jeden foném se v řeči může realizovat více než jedním foném (hláskou). Množinu zvukových realizací chápaných v rámci jednoho jazykového útvaru účastníky komunikace jako realizace téhož fonému nazýváme **alofony** jednoho fonému.

Alofony se v jazyce realizují ve 2 základní variantách: **základní a poziční**.

Základní alofony

Základní alofon (základní realizace fonému) je pro účastníky komunikace typickým reprezentantem fonému a při popisu fonému se vychází z jeho artikulačních a akustických vlastností. V češtině například většina vokálů (*nanuk, nebe, nic, nos, buk*)

Poziční alofony

Poziční (kombinatorní, kombinatorické, závislé) alofony jsou ty realizace fonému, které jsou modifikovány vlivem hláskového okolí. Jsou většinou v jazyce závazné, a jejich realizace je tedy obligatorní (=závazná). Pokud jsou jen fakultativní (tj. v témže kontextu nerozlišují význam), mohou být využity stylově nebo prozrazovat oblastní původ mluvčího (například krácení vokálů v rámci slezských nářečí, prodlužování vokálů v oblasti Hané apod.).

Příkladem kombinatorního alofonu je v češtině výslovnost /m/ jako retozubného, následuje-li po /m/ retozubná souhláska (typ *tramvaj, lymfa, nymfa*). V jiných pozicích se přitom takový zvuk neobjevuje.

Problémem může být výběr základního alofonu např. u souhlásek podléhajících asimilaci znělosti. Tradičně se tu předpokládalo, že foném poznáme podle toho, že může být v tomtéž slovním základě (v postavení mezi vokály) realizován znělou hláskou - např. ve slově [sut] - [sudem]; bez ohledu na aktuální výslovnost jde v tradičním pojetí o realizaci fonému /d/.

Dále například *led-ledem, had-hadem, chlad-chladem, před-přede* apod.

2.2 Distinktivní rysy fonémů ↑

Jednotlivé fónemy se od sebe liší různými vlastnostmi, distinktivními rysy. Na tomto základě pak mohou vytvářet různé typy párů (opozic), které mají či nemají společné znaky. Pokud mají dva fonémy některé společné rysy a zároveň alespoň jednu odlišnost, hovoříme o tzv. **korelacích**. Pokud dva fonémy nemají společné distinktivní znaky, hovoříme o tzv. disjunktivních opozicích (např. *a ~ u, p ~ l, m ~ s*).

Korelace jsou tedy tvořeny fonologickými protiklady (opozicemi) a zakladatel moderní fonologie N. S. Trubeckoj mezi nimi rozlišuje:

- protiklady privativní** = když se dva protikladné členy v opozici liší jen jedním distinktivním rysem (př. znělost) a ve vztahu k další dvojici jsou proporční (srov. *p-b, t-d, f-v*),
- protiklady ekvipolentní** = když se dva protikladné členy liší v opozici více než jedním distinktivním rysem

(např. *p-k, k-l*),

- c. **protiklady graduální** (stupňovité) = v češtině zastoupené např. protikladem *a-e-i*, který je založen na signalizaci/nesignalizaci stupně otevřenosti daných samohlásek. V rámci graduálních opozic lze sledovat, jak roste množství rozdílů mezi jinak stejnými hláskami - vždy roste nasycenost hlásky konkrétním rysem, například stupněm otevřenosti u vokálů.

Příklady disjunktivních opozic lze nalézt jak u vokálů, tak konsonantů (*vejce-vajec, otřást-otřes, veze-vozí*).

V rámci artikulace často dochází k tzv. *neutralizaci protikladů hlásek*. V praxi to znamená, že se hlásky přizpůsobují svému okolí. Tedy například znělé hlásky se přizpůsobí neznělým a naopak.

Příklady neutralizace protikladů:

shoda [sxoda či zhoda], *shon* [sxon či zhon], *zpěv* [spjef] apod. Například slovo *shoda* obsahuje neznělou hlásku *S* a znělou hlásku *H*, v rámci artikulace ale dochází buď k realizaci dvou znělých hlásek (*zh*) nebo dvou neznělých (*sx*). Protiklad znělost a neznělost se tedy neutralizuje, hlásky se navzájem přizpůsobují. Tato neutralizace se nazývá *asimilace znělosti*.

Poznámka: V rámci fonetické transkripce (přepisu zvukové stavby slova do grafické podoby) se digraf *CH* označuje znakem *X*. Grafém *X* se pak realizuje jako hlásky *ks* či *gz* (*axiom* vs. *existence*).

2.3 Pravidla rozlišení fonémů a jejich variant ↑

Pravidla rozlišování fonémů a jejich variant vypracoval N. S. Trubeckoj (Základy fonologie).

Pravidlo 1 - Foném vs. varianta fonému

Pokud se dva fonémy stejného jazykového systému mohou vyskytnout ve stejném postavení a při jejich záměně

dojde ke změně významu slova (komutaci) či se slovo stane nesrozumitelným, jedná se o realizaci 2 různých fonémů.

Kos - los, lavice - levice, maso - laso, Karel - barel.

Pokud se dva zvukově podobné segmenty nemohou vyskytnout ve stejném fonemickém postavení, jde o varianty jednoho fonému.

[Plánek] x [plánki]

V slově plánek je n je vysloveno jako alveolární dásňová hláska, v příkladu plánky je n vysloveno vlivem k jako zadopatrová velární hláska. Pro označení velárního n používáme speciální symbol η .

Pravidlo 2 - Foném vs. dva fonémy

Trubeckoj rovněž vytvořil pravidlo, které určuje, jak rozeznat, zda se jedná v konkrétních pozicích o jeden či dva různé fonémy. Při rozhodování uplatňujeme pravidlo dělitelnosti (rozdělení na morfemickém švu mezi slabikami).

1. Doucha [douxa] vs. do ucha [do?uxa]. Ve slově *Doucha* je OU diftongem, tedy dvojháskou, kterou nelze dělit. OU je tedy 1 foném. Naopak ve spojení *do ucha* je mezi slabiky vložen tzv. ráz (neznělá hlasivková exploziva), který odděluje jednotlivé vokály O a U. Jedná se tedy o 2 různé fonémy.
2. Slepice [slepice] vs. slepit se [slepice]. V prvním případě je hláska C realizací fonému C. Naopak v druhém případě se jedná o situaci, ve které dva fonémy (t+s) mohou být při nedbalé výslovnosti realizovány jako 1 alofon (zvukový signál c). Obdobně *míček vs. mít šek, skočil vs. Skot šil* apod.

Otázky k zamyšlení

Určete, zda se u daných dvojic jedná u zvýrazněných znaků o samostatné alofony, nebo pouze kombinatorní/poziciční varianty fonémů.

Nanuk-manka, led-let, řepa-pepř, kosa-rosa, kolíbka-kolébka.

Seznam použité literatury:

HUBÁČEK, J. *Čeština pro učitele* 4. vydání Olomouc: Vademecum bohemiae, 2002

PALKOVÁ, Z. *Fonetika a fonologie češtiny* 1. Vydání Praha: Karolinum, 1994

KOPECKÝ, K. *Web based training - prezentace přednášek Fonetika a fonologie*. Online: <http://cestina.upol.cz/kopecky>.

KRČMOVÁ, M. *Fonetika*. FF MU: Brno, 2007. Online: <http://is.muni.cz/elportal/estud/ff/js07/fonetika/materialy/ch08s02.html>

ŠÍŠKA, Z. *Fonetika a fonologie*. Olomouc: VUP, 2005.

